

УДК 323.730

Наталія Журмій

ПОШУКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ НА ПРИКЛАДІ РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СКУЛЬПТУРНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ

У статті викладено результати аналізу сучасних скульптурних пам'ятників, присвячених політичним і громадським діячам та подіям української історії. Аналіз здійснено у соціокультурному напрямі, де пам'ятники розглядаються як інструменти суспільно-політичного діалогу, об'єкти суспільної пам'яті. За допомогою вказаного аналізу з'ясовуються характерні риси пошуку політичної ідентичності сучасних українців.

Ключові слова: пам'ятник, політична ідентичність, суспільна пам'ять, суспільні цінності.

N. Zhurmii. The search for political identity on the example of Ukrainian regional features sculptural monuments

The paper presents the analysis of contemporary sculptural monuments dedicated to public figures and events in Ukrainian history. This analysis has social and cultural orientation, where monuments are considered as instruments of social and political dialogue, objects of public memory. This analysis investigated the characteristics of a political identity-Ukrainian society.

Keywords: monument, political identity, social memory, social values.

Н. Журмий. Поиски политической идентичности украинцев на примере региональных особенностей скульптурных памятников

В статье изложены результаты анализа современных скульптурных памятников, посвященных политическим и общественным деятелям, а также событиям украинской истории. Анализ осуществлен в социокультурном направлении, где памятники рассматриваются как инструменты общественно-политического диалога, объекты общественной памяти. С помощью этого анализа выясняются характерные черты поиска политической идентичности современных украинцев.

Ключевые слова: памятник, политическая идентичность, общественная память, общественные ценности.

Актуальність теми полягає у тому, що на сьогодні відсутні ґрунтовні дослідження сучасної міської скульптури, до складу якої входять скульптурні пам’ятники, як соціокультурного явища, в той час як пам’ятники є матеріальним символіко-смісловим втіленням результатів пошуку суспільно-політичної та культурної ідентичності, суспільної пам’яті народу.

Метою нашої статті є виявлення найбільш характерних рис сучасних скульптурних пам’ятників, що відображають самоідентифікацію українського суспільства у суспільно-політичному контексті.

Завдання статті – з’ясувати, які характерні риси відображають сучасні скульптурні пам’ятники та які смислові категорії і цінності вони увічнюють в контексті пошуку політичної ідентичності українців.

Ця тема є мало дослідженою, тому її вивчення ґрунтується на філософсько-культурологічних працях С. Кримського, Н. Ковальчук, Д. Оліка, П. Хаттона, О. Селезньової, Г. Лебона, Х. Ортеги-і-Гассета, а також публікаціях українських часописів, що висвітлюють тему соціокультурних та політичних процесів, пов’язаних із скульптурними пам’ятниками.

Історія сучасного українського державотворення та пошуку власної ідентичності українців представлена широким спектром пам’ятників політичним та громадським діячам, подіям та явищам державотворчого процесу. Скульптурні пам’ятники, що є неглініми книгами історії людського життя, дають змогу вивчати особливості процесу ідеологічних та ціннісних пошуків, самоідентифікації сучасних українців у світовому просторі.

Будь-яка ідентичність суспільства: чи то політична, чи то культурна або релігійна ґрунтується на суспільній пам’яті людства. Скульптура, розташована в міському просторі, є матеріальним втіленням результатів пошуку суспільної ідентичності і наділена статусом “пам’ятника”. Цей статус дозволяє розглядати її не лише у традиційно звичному мистецтвознавчому, але й в історично-культурологічному ключі, як матеріальний вияв самоідентифікації суспільства.

Спеціаліст у сфері проблем культурної спадщини О. Н. Слезньова пропонує підходити до розуміння пам'ятника як образу історії, як соціокультурного об'єкта формування самосвідомості, що таким чином звільняє від спрощеного або пристрасного уявлення про пам'ятники як неживі об'єкти, які повинні слугувати лише за собом канонізації історії – пам'ятних дат, подій та ідеологічних символів [6].

Сьогодні міська скульптура відіграє помітну роль у процесі пошуку власної ідентичності жителів України як інструмент суспільно-культурного діалогу та ретранслятор соціокультурних цінностей та ідей. Процес її створення викликає жвавий суспільний та науковий інтерес.

На прикладі регіональних особливостей зведення скульптурних пам'ятників та характеристики їх репертуару проілюструємо основні тенденції процесу політичної самоідентифікації жителів України часів незалежності.

У статті розглядаються та аналізуються пам'ятники видатним постатям, а також подіям історії та культури, що встановлені в багатьох містах України, а також ті, що своєю появою викликали суспільний резонанс.

Отже, українська держава є досить молодою і на момент її утворення, 1991 року, вона не мала сформованої спільної ідентичності громадян. За умов тривалого трансформаційного стану, наявності відчутних регіональних економічних, соціальних і культурних відмінностей, слабкості громадянського суспільства та відсутності зрозумілої державної політики, процеси самоідентифікації суспільства мали стихійний характер. Спостерігалось взаємне відчуження держави і громадян, випадки напруженості між різними соціальними групами українського суспільства, погіршення між-регіональних стосунків.

Регіональні відмінності політичної самоідентифікації зумовлені, насамперед, особливостями історичного розвитку України: тривалий час український народ було поділено на західноукраїнський та східноукраїнський сегменти, однак зі збереженням його внутрішньої єдності. Ці сегменти формувалися під впливом багатьох чинників: політичних, економічних, географічних та культурних. Все це вплинуло на скульптурні пам'ятники українських міст. На прикладах регіональних відмінностей скульптурних пам'ятників

можна простежити характерні особливості пошуку політичної ідентичності українського суспільства.

Як відомо, репрезентантами суспільної ідентичності виступають видатні постаті, діячі історії та культури, особистості, що стали символами народу. У сучасному українському суспільстві діапазон таких символів є досить широким. Символи своєї національно-політичної ідентичності українці знаходять у минулому української історії та культури, а також серед сучасників.

Однією з найвеличніших та шанованих постатей в українській культурі, що підтверджується найбільшою кількістю монументальних пам'яток (близько тисячі в Україні та близько ста за кордоном), є видатний поет, художник, громадський діяч Тарас Григорович Шевченко. Його постать є загальносвітовим символом України. Українці називають його “Пророком”, “Батьком українського слова” бо він, за словами дослідника етнокультури Н. Д. Ковальчук, розкрив в українській літературі весь діапазон функціонування архетипу слова, яке наділяв силою, спроможною оновити життя народу, покликати до нового життя, де основними цінностями мали стати свобода, правда і справедливість як передумова суспільної гармонії. Він також був одним з тих видатних постатей, що зробили значний внесок у розробку в Україні філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження [1, с. 215].

Світова значимість постаті Тараса Шевченка підкреслюється також встановленими йому за кордоном пам'ятниками: у Росії (Москва, Санкт-Петербург), США (Вашингтон), Канаді (Вінніпег, Торонто), Польщі (Білий Бір, Варшава), Чехії (Прага), Білорусі (Могилів), Грузії (Тбілісі), Угорщині, Парагваї, Узбекистані, Франції (Париж, Монтаржі), Австралії (Канбера).

Пам'ятник одному з найславніших гетьманів Війська Запорізького, видатному українському державному діячеві, генію військової думки свого часу, флотоводцю Петру Сагайдачному, гетьманування якого (з 1616 до 1622 рр.) стало цілою епохою в історії українського козацтва, встановлено в містах Києві, Севастополі (2008 р., скульптор В. Луцак), м. Хотині Чернівецької області. В історії України постать Петра Сагайдачного пов'язана зі зміцненням позицій козацтва в Україні на початку XVII століття, яке принесло козакам європейську славу. За часів Петра Сагайдачного Військо

Запорізьке було перетворене на виразника прагнень українського народу та на потужну військово-політичну силу, з якою мушили рахуватися усі сусіди. Окрім військової та політичної діяльності, Петром Сагайдачним було зроблено значний внесок у розвиток освіти та культури, за його сприяння було засновано школу при Київському братстві, що згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію. Впродовж усього життя він допомагав освітнім та культурним центрам матеріально, за заповітом залишивши майже все своє майно й гроші Київській, Львівській і Луцькій школам.

Однією з найсуперечливіших постатей історії для сучасних українців стала постать гетьмана Івана Мазепи. Він цікавив і захоплював багатьох відомих українських й закордонних письменників, поетів, художників, композиторів різних часів та різних країн: Франції, Англії, США, Канади, Польщі, Німеччини, Росії, України. Серед них: В. Гюго, Лорд Байрон, М. Старицький, В. Сосюра, Б. Лепкий, С. Руданський, Г. Штебін, К. Штарк, Ю. Словацький, Б. Курхан, Ф. Равіт-Гавронський, Т. Жеріко, Е. Делакруа, О. Верне, Л. Буланже, Ф. Ліст, П. Чайковський, С. Рахманінов та багато інших світових імен.

Доба гетьмана Івана Мазепи є періодом, насиченим подіями не лише військово-політичного плану, а й великими культурними зрушеннями, а сам Іван Мазепа залишився у світовій історії не тільки як державний і політичний діяч, а й як видатний меценат, високоосвічена людина, яка опікувалася культурою, вкладаючи значні кошти у розвиток літератури, освіти, будівництво церков тощо.

Незважаючи на це, в українському суспільстві, здебільшого через політичні мотиви, досі триває полеміка з приводу того, чи достойний він того, щоб вважати його визначним символом українського державотворчого процесу, національної свідомості та культури, а відтак, – чи доцільно встановлювати йому пам'ятники.

Суперечливість та неоднозначність оцінок, що надавалися гетьманові України ще за його життя, позначились на врахуванні його внеску до вітчизняної культурної скарбниці та отримала своє відображення на процесах, пов'язаних зі зведенням скульптурних пам'ятників йому в Україні. Так, наприклад, для міста Полтави, 2009 року був створений його бронзовий пам'ятник (скульптор М. Білик). Полеміка та суперечки з приводу небажання місцевої ради депутатів встановлювати його в Полтаві призвели до того,

що представники влади з шести міст України: Львова, Калуша, Хмельницького, Тернополя, Білої Церкви та Івано-Франківська висловили бажання встановити пам’ятник на головному майдані свого міста.

На сьогодні пам’ятники Івану Мазепі встановлено в м. Чернігові (2009 р., скульптор Г. Ершов), с. Мазепинці Білоцерківського району Київської області (1994 р., скульптор Е. Горбань). Варто також назвати пам’ятник “Вічний Київ” у м. Києві (2009, скульптор Ф. Майслер), який є увічненням пам’яті про меценатську діяльність Івана Мазепи щодо зведення церков.

Пам’ятники постаті ХХ століття, репресованому радянським режимом українському поетові “шістдесятнику”, перекладачу з чотирьох мов, прозаїку, літературознавцю, правозахиснику, людині, що стала символом Українського Опору другої половини ХХ століття, ключовою постаттю духовного життя доби – Василю Стусу встановлено на його батьківщині в м. Вінниці, в м. Тернополі, та у м. Києві (пам’ятний знак).

Як згадувала про нього його сучасниця та друг Михайлина Коцюбинська, “Василь Стус – один із найбільших українських поетів нашого століття. В новітній українській поезії його ім’я на чільному місці не тільки тому, що світлий образ цієї людини став символом незламності духу, людської і національної гідності. Це самотній поет – на рівні сучасного поетичного мислення, схильний до філософського заглиблення й високої самодостатності поетичного слова і водночас – до синтезу глибинних джерел традиційного українського образотворення й поетичної мови ХХ століття... Його ім’я увійшло в життя нашої країни на потужній хвилі національного відродження й державного утвердження України” [2].

Говорячи про постать Василя Стуса, філософ Сергій Кримський згадував розповідь Михайлини Коцюбинської про те, що коли 1989 року перевозили на київську землю прах Василя Стуса, “...то були нетлінні моці, його не зачепила смерть, а це ознаки святості. Тобто народ вистояв, народжуючи своїх святих. Хоча наука, може, вам і розповість, що там були якісь спеціальні кліматичні умови...” [4].

На сьогодні пам’ятники Василеві Стусу планується встановити у м. Києві (навпроти Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка” (по вул. Грушевського), в м. Гайворон Кіровоградської області. На жаль, громадська ініціатива встановлення пам’ятника В. Стусу в

м. Горлівці Донецької області, де поет вчителював у середній школі (з 7.12.1961 – до 16.01.1963), була відхилена депутатами місцевої ради.

Монументальне увічнення видатного українського державного діяча ХХ століття, одного з найяскравіших організаторів руху молоді української інтелігенції шістдесятників, дисидента, політика, діяча правозахисного і національно-визвольного руху 60-90-х років, лідера Народного руху України (з 1992 до 1999 рр.) В'ячеслава Чорновола на сьогодні відбулось через встановлення йому пам'ятників у містах: Львів, Київ, Миколаїв, Івано-Франківськ, Хмельницький. Для українців його постать сприймається перш за все у контексті боротьби за здобуття Україною незалежності та розбудову держави за принципами демократії, свободи та справедливості, а також його раптової трагічної смерті на піку політичної діяльності у березні 1999 року.

Скульптурні пам'ятники початку ХХІ століття репрезентують неоднорідність суспільного сприйняття ідеології та політики на території України, підкреслюють відсутність єдності та діаметральність поглядів на те, які постаті історії та сучасності достойні увічнення в Україні.

Політична ідентифікація українського суспільства демонструє неоднорідність та діаметральність поглядів. Це добре спостерігається на прикладах оцінки та інтерпретації української та світової історії з боку жителів Західної частини України та жителів Півдня і Сходу. Ці тенденції позначаються на скульптурних пам'ятниках українських міст. Так, наприклад, як вже було зазначено, у Полтаві досі не вдалося здійснити встановлення пам'ятника Іванові Мазепі.

Неоднозначність сприйняття та оцінки сучасним українським суспільством історичних подій визвольного руху ОУН УПА у боротьбі з комуністичним режимом на території Західної України 1943 – 1953 років, політичних репресій радянської влади 30-х – 80-х років ХХ століття, концепції та принципів сучасного державного устрою, а головне – інтеграційного вибору України між Заходом та Сходом Євразії, національної ідентичності та принципів суспільної єдності також проектується на скульптурні пам'ятники, проявляється у вандалних акціях, руйнуванні пам'ятника, неможливості реалізувати ту чи іншу громадську ініціативу щодо зведення пам'ятника, перетворенні місця біля пам'ятника на місце проведення полеміки та громадських сутичок.

Варто лише навести приклади спорудження однією частиною суспільства та неприйняття іншою таких пам’ятників, як: Степану Бандері (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області), Івану Мазепі (м. Чернігів, с. Мазепинці Білоцерківського району Київської області), Катерині II (м. Одеса, м. Севастополь), Йосипу Сталіну (м. Запоріжжя). Так пам’ятник С. Бандері на його батьківщині у с. Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області було тричі зірвано вибухівкою [5, с. 8]. Як антитезу до пам’ятників С. Бандері, І. Мазепі, жертвам сталінських та політичних репресій, що встановлені на території Західної України, на сході України, в м. Луганську, у 2010 році було встановлено пам’ятник із написом “Жителям Луганщины, павшим от рук карателей-националистов из ОУН-УПА”.

Пам’ятник Йосипу Сталіну, встановлений у 2010 році у м. Запоріжжі за ініціативи місцевого обкому комуністичної партії, через півроку був зірваний вибухівкою. Всі події, що були пов’язані з цим пам’ятником, починаючи від його встановлення до знищення, стали резонансними подіями в масштабах всієї країни, предметом ідеологічних та політичних суперечок і сутичок між різними групами суспільства.

Сьогодні постать Й. Сталіна сприймається сучасниками як політичний бренд, як набір певних впізнаваних ознак, що характеризують епоху сталінізму. Намагаючись пояснити феномен його популярності, К. Тендіт у статті “Любимый И. В. Сталин! (социально-психологические аспекты “культы личности”)” спробував охарактеризувати ключові аспекти соціально-психологічних особливостей масової любові до Й. Сталіна з боку радянського народу. Він виділив три ключових моменти: любов від почуття страху, любов з поваги та жертвна любов. Любов до товариша Сталіна з боку його сучасників К. Тендіт пояснює як сублимацію почуття жаху перед його постаттю та державним апаратом, який він уособлював та очолював. Любов зі страху дослідник пояснює почуттям вдячності за те, що на людину не звалилась кара з боку “сильних світу цього”. Любов з почуття поваги пояснюється тим, що у народній свідомості та державній ідеології образ Сталіна перетворився на атрибут радянської держави – такий як державний прапор, гімн, герб. Народ вшановував Сталіна не як особистість, а як знак своєї доби, і в цьому варто бачити не стільки вшановування особистості

самого Сталіна, скільки повагу до звершень радянського народу в цілому. У 1940-х роках Сталіна було перетворено на культовий збиральний образ всього РССР, – зазначає дослідник [7].

Знайти відповідь на питання, чому сьогодні люди згадують вождя минулих часів, який без усякого сумніву пролив море крові ні в чому не винних людей, досить складно. Що змушує сучасне суспільство реанімувати бренд “Сталін”, згадувати його у політичних дебатах, влаштовувати демонстрації з його портретами, випускати, наприклад, упаковки чорного чаю під назвою “Сталін” із зображенням вождя (м. Дніпропертовськ), встановлювати йому пам’ятники? На нашу думку, відповідь на це питання знаходиться у декількох площинах. Насамперед потрібно відмітити, що реанімація любові до постаті Й. Сталіна, на нашу думку, спричинена складним економічним становищем пострадянських країн, низьким рівнем життя; відсутністю сильних, яскравих, харизматичних лідерів з незаплямованою репутацією, зі зрозумілою та виразною програмою дій, позбавленою минулих догм та запозичених моделей. Коли народ згадує “тверду руку хазяїна” – це свідчить про зростання невдоволення чинною владою. Деякі затяті сперечальники стверджують, що не бачать великої різниці між тим, щоб бути розстріляним як ворог народу, або померти від злиднів та безробіття. Така тенденція, що стає все помітнішою не тільки в українському, але й у всьому пострадянському суспільстві, говорить про те, що в аспектах політичної самоідентифікації у суспільстві залишається досить сильною радянська ментальність людини, яка не навчилася жити у нових соціально-економічних умовах. Люди, які вшановують Й. Сталіна як взірець політичного лідерства та стилю керівництва країною, мають саме радянську ментальність, позбавлену волі, що демонструє соціальний відчай та зневіру у перспективах майбутнього, коли людина хоче повернутись до звичної для неї системи політичного та державного устрою, згодна терпіти утиски, жити у страху, моральній та фізичній неволі, аби тільки задовольнити свої вітальні потреби – не померти від голоду.

Актуальною та болісною для суспільства початку XXI століття є пам’ять катастроф, людських жертв та трагедій. Для України це події Чорнобильської трагедії, Голодомору, Голокосту, політичних репресій. На знак пам’яті про ці події по всій території України, впродовж останніх двадцяти років, встановлено велику

кількість пам’ятників. Така тема в міській скульптурі говорить про те, що суспільство потребує пам’яті не тільки славетних подій та звершень, а й трагедій, що відбулися з ним. Проте навіть пам’ять трагедій, що має об’єднувати людство, по-різному трактується та сприймається жителями України.

Так, наприклад, Голодомор 1932-1933 років, який було визнано багатьма країнами Європи як геноцид проти українського народу, в середовищі самого українського народу сприймається не однозначно. У суспільстві панують діаметрально протилежні погляди щодо оцінки цих подій. Є ті, хто розділяє скорботу за загиблими, вшановуючи їх пам’ять, і є ті, хто виправдовує дії радянського режиму. Є навіть такі, які руйнують ці пам’ятники, оскверняють їх, наносять на них символи свастики, нецензурні слова.

Для території пострадянського простору, як нащадка мілітаристичної країни СРСР, досить актуальною залишилась пам’ять про війни. Як зазначав С. Кримський, ХХ сторіччя стало епохою небачених за масштабами світових воєн, а стихія війни уособлює неблаганний природний катаклізм. Минуле століття він відзначає як диявольський шабаш смерті, бісівську пандемію зла, навалу апокаліптичної п’їтми [3, с. 270]. Скульптурні твори на теми війни та її наслідків, створені на початку ХХІ століття, свідчать про втому суспільства від насилля. Увічнена в пам’ятниках пам’ять про Велику Вітчизняну війну та війну в Афганістані (у 70-х роках ХХ століття) відрізняються від патетичних та пафосних пам’ятників радянської доби, що славили перемогу над ворогом. Сучасні пам’ятники не надто славлять військовий героїзм і не пропагують необхідність жертв заради якоїсь мети, а підкреслюють трагізм і біль невинних людей, безглуздого знищення людства. Як приклад наводимо пам’ятник жителям селища Труханового острова, які загинули 1943 року (м. Київ, скульптор В. Чепелик, 1998 р.), пам’ятник донькам і синам України, які загинули в концтаборі Маутхаузен (м. Київ, скульптор В. Чепелик, 2002 р.), Військовим льотчикам, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни (Л. Бикову), (м. Київ, скульптор В. Щур, 2001 р.). На прикладі образів, втілених у зазначених пам’ятниках, бачимо, що ставлення до війни у сучасного суспільства змінилось, воно втомлене від боротьби, в ньому відсутня мілітаристська тенденція, що культивувалася впродовж ХХ століття. Сучасні пам’ятники жертвам війни, голо-

доморів, політичних репресій змушують замислитись над сенсом та цінністю людського життя.

Отже, аналіз у межах цієї статті характерних рис сучасних скульптурних пам'ятників у контексті пошуків політичної ідентичності українців підтверджує тезу про те, що політична самоідентифікація жителів країни на сьогодні має різні вектори розвитку: від прагнення до власної ідентичності до космополітизму, від вимоги свободи особистості до потреби повернення у колишню систему державно-політичного устрою тоталітарного режиму. Ця неоднорідність підтверджує умовний поділ українського суспільства на Західну та Східну Україну з відповідною інтегративною орієнтацією на Західну Європу перших та Східну Європу й Росію останніх.

Однією з головних тенденцій українського суспільства перехідного періоду, зумовленого появою нової держави, є пошук та визначення символів національної та політичної ідентичності в конкретних постатях історії та культури. Такими для більшості українців початку XXI століття зокрема є письменники, козацькі гетьмани, громадські та політичні діячі, такі як: Т. Шевченко, М. Грушевський, Г. Сковорода, П. Сагайдачний, І. Мазепа, В. Стус, Т. Чорновіл.

Ще однією масштабною тенденцією в Україні є скульптурно-монументальний заклик суспільства XXI століття до майбутніх поколінь про пам'ять катастроф, людських жертв та трагедій. Створеними скульптурно-монументальними образами на ці теми українці ідентифікують себе як миролюбну націю, яка, пройшовши через жорстокі випробування XX століття, найвищою цінністю вважає людське життя та свободу і не бажає війни та насилля.

Таким чином, сучасні скульптурні пам'ятники передають в узагальненнях душу епохи та народу. Вони є об'єктом сублімації суспільної ідентичності, найвірнішим дзеркалом того суспільства, яким створені, документом, на який можна спиратись при спробі відтворити істинний образ цивілізації.

Література:

1. Ковальчук Н. Д. Символічні структури етнокультурного процесу в Україні / Ковальчук Наталія Дмитрівна: дис. д-ра філос. наук : 09.00.04 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2007. – 404 арк. – Бібліогр. : арк. 372-404.

2. Коцюбинська Михайлина. Василь Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації / Михайлина Коцюбинська // Слово і час. – 1998. – № 6.
3. Кримський С. Під сигнатурою Софії / Сергій Кримський. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 367 с.
4. Кримський С. Якщо мудрець – у меншості? / Сергій Кримський // Український тиждень. – 2010. – 22 липня. – № 148.
5. Макаров Арсен. “Убивають навіть після смерті” / Арсен Макаров // Культура і життя. – 1992. – 19 грудня. – С. 8.
6. Селезнева Е. Н. Историко-культурная среда как среда памяти / Елена Николаевна Селезнева // Памятники и современность: Памятники в контексте историко-культурной среды. (Сб. науч. тр. / НИИ культуры). – М., 1990. – С. 9-18.
7. Тендит К. “Любимый И. В. Сталин!” (социально-психологические аспекты “культы личности”). Тендит Константин Николаевич // Вопросы культурологии. – 2011. – № 6. – С. 104-109.